

Семенець-Орлова Інна Андріївна*

Kyiv, Ukraine

Михайлич Олександр Володимирович**

Kyiv, Ukraine

Громадянський патріотизм як нова модель патріотизму: теоретико-методологічне обґрунтування

Громадянський патріотизм як нова модель патріотизму: теоретико-методологічне обґрунтування

Анотація: На основі соціологічного дослідження, проведеного в рамках швейцарсько-українського проекту, у статті аналізується стан громадянства українців через призму розвитку їх патріотичних настроїв. Зроблено теоретичну спробу поєднання понять «громадянство» та «патріотизм» з метою їх взаємного інформативного підкріплення в новій моделі громадянського патріотизму.

Визначено, що найбільш інтегративним потенціалом для успішного завершення демократичного транзиту в Україні є модель громадянського патріотизму, заснована на високому рівні громадянської компетентності особистості (що передбачає обґрунтовану позитивну оцінку національних реалій, свідомого виконання гро-

мадянських обов'язків та активної позиції громадян у сфері захисту суспільних інтересів).

Ключові слова: патріотизм, громадянство, громадянські компетенції, громадянський патріотизм.

Citizenship Patriotism as a New Model of Patriotism: Theoretical and Methodological Basis

Abstract: Based on a sociological survey conducted within the framework of the Swiss-Ukrainian project, the article analyses the state of citizenship of Ukrainians through the prism of developing their patriotic attitudes. The authors make a theoretical attempt to combine the notions of «citizenship» and «patriotism» with a view to their mutual

* Семенець-Орлова Інна Андріївна [Inna Semenets-Orlova] – доктор наук з державного управління, професор, директор Навчально-наукового інституту управління, економіки та бізнесу, завідувач кафедри публічного адміністрування, Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ [Doctor of Science in Public Administration, Professor, Director of the Educational-Scientific Institute of Management, Economics and Business, Head of the Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management, (Kyiv, Ukraine)] innaorlova@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9227-7426>.

** Михайлич Олександр Володимирович [Oleksandr Mykhailych] – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології, Національний авіаційний університет, м. Київ [PhD in Sociological Sciences, Associate Professor of the Department of Sociology, National Aviation University (Kyiv, Ukraine)], alexprland@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0353-7391>.

informative reinforcement in the new model of citizenship patriotism.

It is determined that the most integrative potential for the successful completion of democratic transit in Ukraine is a model of citizenship patriotism, based on a high level of citizenship competence of individuals (which implies

a well-grounded positive assessment of the national realities, the attitude of conscious fulfilment of civil duties and active position of citizens in the field of protection of public interest).

Keywords: patriotism, citizenship, citizenship competences, citizenship patriotism.

Політичний демократичний транзит в сучасному українському суспільстві

Політичний транзит визначає дві головні передумови успішного переходу до демократії: наявність відповідного рівня національної єдності, політичної волі до демократичного переходу та реальна боротьба за демократію. Переосмислення різних шляхів вирішення проблеми забезпечення національної єдності після акцій громадянського протесту в Україні під назвою «Революція Гідності» знайшло своє відображення у багатьох наукових публікаціях і громадських дискурсах. На етапі сплеску громадянської активності в першій половині 2014 р., науковці все частіше почали називати фактором, який би забезпечив сталу громадянську участь, а також результативну роботу державного апарату в умовах проблем політичного розвитку (анексія Криму, початок військової агресії на Сході України) – патріотизм. Це знайшло відображення навіть у тому, що в першому варіанті проекту Закону України «Про державну службу» серед переліку принципів державної служби на першому місці було поставлено «патріотизм». Після близько двох років громадських обговорень, у кінцевому варіанті Закону України «Про державну службу», прийнятого Верховною Радою України 10.12.2015 р., патріотизм (визначено як «відданість та вірне служіння Українському народові») в означеному переліку було поставлено на четверту позицію (стаття 4, пункт 1, підпункт 4). У попередньому Законі «Про державну службу» від 16.12.1993 р. поняття «патріотизм» не згадувалося взагалі. Звісно, в умовах, коли багато державних службовців України в Криму та на окремих територіях Донецької і Луганської областей зрадили національні інтереси, актуальність патріотизму зазвучала по-новому. З іншого боку, це була закономірна реакція Української держави на

бурхливий розвиток громадянського суспільства та суспільного запиту на публічність, прозорість, відкритість, колегіальність управління державою та професійність і політичну неупередженість державної служби.

Якщо виходити із підходу трьох фаз демократичного транзиту (автор – Д. Растоу, 1) підготовча фаза, яка характеризується визріванням конфлікту основних соціальних сил; 2) фаза ухвалення рішень на основі розв'язання конфлікту (мирним або революційним шляхом) і встановлення основних історичних правил демократичного правопорядку; 3) фаза утвердження нових форм взаємовідносин держави та громадянського суспільства (через досягнення національної єдності), то Україна наразі перебуває (уже другий раз, перший був після «Помаранчевої революції» 2004 р.) на переході від другої до третьої фази. На думку Д. Растоу, стабільні демократії для свого існування потребують не лише здорової економіки, а й консенсусу з приводу певних суспільних цінностей і переконань, на основі яких можна досягнути єдності політичної. Тому посткомуністична демократизація зачіпає не лише сферу політики, а й культурний склад розуму громадян.

Для того, щоб розв'язувати внутрішні проблеми, українське суспільство, маючи власні інтелектуальні резерви, тривалий час було змушене імпортувати чужий досвід. Це була ситуація прояву дії архетипу «дистресового досвіду» і певним чином вплинуло на те, що політична культура українців має суперечливий, еkleктичний характер, відзначається відсутністю чіткої спрямованості політичного розвитку та пріоритетів внутрішньої політики, зростання соціального песимізму та наявністю синдрому дива, що послаблює політичну волю людини. Проте впродовж останніх 4-х років ментально властивий українцям кордоцентризм дещо трансформується – українське суспільство

починає все менше довіряти обіцянкам політиків, втрачає ілюзії, починає мислити все більш раціонально, усвідомлює потребу мобілізації внутрішніх ресурсів для перемоги над агресором.

В сучасній Україні влада досі не здатна запропонувати непротирічну об'єднаним ідею на довготермінову перспективу. Враховуючи це та беручи до уваги, що українці історично майже завжди мали недостатню сильну державу (такою вона залишається і зараз), громадяни все більше самоорганізуються, об'єднуються для вирішення проблем, створюючи інститути громадянського суспільства. На тлі певної недовіри до держави є велика вірогідність подальшої розбудови співпраці між громадянами на рівні невеликих груп та об'єднань в Україні. Наприклад, згідно з даними Інституту соціології НАНУ, кількість українців, які не належали до жодної організації чи руху, впала з 87% у 2014 році до 82% у 2016 р. Позаяк нові суспільно-політичні реалії зумовлюють потребу виховання активного, свідомого, відповідального громадянина (good citizen), який буде здатний розбудувати Українську державу відповідно до обраного євроінтеграційного вектору розвитку за новою моделлю управління державою (good governance), що визначає громадянське суспільство реальним партнером держави у розробці та впровадженні політики.

Відповідно до означених тенденцій, Українська держава активізувала питання національно-патріотичного виховання у освітньому процесі, і наказом МОН України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» було затверджено власне Концепцію, а також заходи щодо її реалізації та методичні рекомендації. Проте очікуваної результативності (як свідчить проведений нами аналіз громадського дискурсу), окрім потреби додаткової звітності для закладів освіти, від цієї Концепції не було зафіксовано. Законодавець у Законі України «Про освіту» (від 05.09.2017 р.) у переліку ключових компетентностей-результатів навчання на ланці повної загальної середньої освіти визначив громадянські компетентності. Відтепер вчителі все частіше розмірковують з учнями, що таке любов до школи і до Батьківщини і що кожен з нас може зробити для загального блага. Закономірно, на проблему виховання молодого покоління і со-

ціальних функцій освіти держава підійшла дещо під більш глибинним кутом – громадянськості. Без сформованого громадянина, який усвідомлює цінність публічного інтересу та демонструє відповідальне виконання своїх громадянських обов'язків, складно сформувати патріота, який діятиме конструктивно для розвитку демократії та забезпечення прав людини, а не деструктивно.

Співвідношення понять «громадянськість» і «патріотизм»

Стенфордська філософська енциклопедія стандартним визначенням «патріотизму» наводить таке: це любов до своєї країни (Primoratz, 2017). Інші вчені наголошують, що патріотизм треба розуміти як прихильність і відчуття приналежності до своєї країни. Його значення, як правило, пов'язане з його роллю в підтримці національної згуртованості від імені держави тією мірою, в якій держава заохочує членів суспільства поважати громадянські обов'язки. Розгляд цього питання дуже сильно варіюється від одного контексту до іншого, тому теоретики пропонують говорити про «патріотизм» у множині, констатуючи різноманітність його проявів (Françoise, 2013).

Патріотизм можна визначити як систему поглядів (культурних, свідомісних установок), що відображають негнучку прихильність особи до певної країни, що характеризується беззаперечною позитивною оцінкою цієї країни, стійкою вірністю та нетерпимістю до критиків. У західній політичній філософії триває дискусія про той тип патріотизму, який може забезпечити дієву альтернативу націоналізму, в ролі метаідеї для стабільної державності. Теоретик С. Натансон визначає патріотизм як ідентифікацію людини як члена своєї країни, що проявляється в особливій любові до неї, почутті гордості за досягнення своєї країни та ганьби за її програші, занепокоєнні благополуччя свого народу, готовності жертвувати задля його щасливого майбутнього. Звісно, це визначення не претендує на вичерпність. Патріотизм проявляється у впевненості щодо гідності своєї країни, переконанні щодо необхідності належати до спільноти співвітчизників та стати частиною великої оповіді, пов'язаної з минулим і майбутнім

свого народу (а не лише якихось вузьких обговорень про поточні проблеми). Звідси, цінним є обґрунтування патріотизму як афективного явища, у змісті якого сильні символічні (сентиментальні) інтерпретації.

Теоретик Г. Келмен запропонував два базові типи патріотизму – сентиментальний та інструментальний. Сентиментальний патріотизм полягає у «сприйнятті групи для особистої ідентичності», інструментальний – у «сприйнятті групи для задоволення своїх особистих потреб та інтересів». Звідси, індивіди, які сприймають країну для формування своєї особистої ідентичності, будуть ворожими до критики країни. Індивіди-носії інструментального патріотизму швидше за все критикуватимуть країну, якщо не вдасться досягнути очікуваного рівня загальнокраїнового добробуту. Отже, сентиментальний патріотизм характеризується беззаперечною позитивною оцінкою, вірністю країні та нетерпимістю до її критиків. Інструментальний (або конструктивний) патріотизм характеризується критичною лояльністю до країни, що зумовлено бажанням позитивних змін. Обидві орієнтації демонструють позитивну ідентифікацію на основі почуттям афективної прихильності до країни. Проте сентиментальний (іноді називають – «сліпий») патріот вважає критику нації інакомисленням, а це суперечить довгостроковим національним інтересам (Kelman, 1997).

Відомі дослідники Г. Алмонд і С. Верба у праці «Громадянська культура: політичні відносини і демократія у 5-ти націях» виділили такі ознаки громадянської культури: відчуття гордості за свою націю, очікування справедливого ставлення до суспільства з боку влади, толерантне ставлення до опозиційних партій, активна участь громади у місцевому самоврядуванні, впевненість у своїй можливості брати участь у політиці, громадянська співпраця і довіра, членство громадян в автономних об'єднаннях (Almond, Verba, 1989). У цьому контексті бачення вченими змісту поняття «громадянська культура» можна окреслити як «освічений патріотизм».

Деякі сучасні теоретики ставлять під сумнів моральну легітимність патріотичних почуттів, часто висвітлюючи ймовірний зв'язок патріотизму з міжнародними напруженнями та його маніпу-

лятивне використання як інструменту військової мобілізації. Поряд з дискусіями на цю тему виникає інше питання: чи можна чітко відмежувати патріотизм і націоналізм?

Дж. Оруелл протиставляв «патріотизм» і «націоналізм» з такого погляду. На його думку, апологети націоналістичних ідей занурюють свою індивідуальність у колективні прагнення свого народу, прагнуть отримати якомога більше влади та престижу для своєї країни. Патріоти, на відміну від націоналістів, вважають свій народ кращим, але не бажають нав'язувати іншим свій спосіб життя (Orwell, 1968). Отже, на думку Дж. Оруелла, патріотизм більше сповнений ідей толерантності та плюралізму, а, звідси, – демократії. Погоджуючись з Дж. Оруеллом, теоретик М.Біллінг стверджує: коли любов та особлива турбота про свою країну стає «неприборканою» і зумовлює замислюватися про погане ставлення щодо інших, то такі ознаки характеризують націоналізм (Billig, 1995). Інший дослідник Е. Кедурі представляв націоналізм повноцінною філософсько-політичною доктриною про нації як про базові одиниці людства, в яких людина може знайти свободу, а патріотизм детермінував лише як почуття пристрасті до своєї країни (Kedourie, 1985).

Методологічно цінним є бачення розбіжності між поняттями «націоналізму» та «патріотизму», яке дав Л. Актон: націоналізм – це «наше з'єднання з расою», яке є природним або фізичним, тоді як патріотизм – це усвідомлення наших моральних обов'язків політичній спільноті (Acton, 1972). Від цього визначення ми будемо далі відштовхуватись у нашій роботі. У цій позиції важлива значуща оцінка моралі як універсального регулятора світу майбутнього. На такому визначенні моралі наголошував і, зокрема, автор теорії «Чорного лебедя» Н. Талеб (Талеб, 2018).

У той же час роль моралі для соціуму не переоцінити. Ще Е. Дюркгейм вбачав історичні корені походження правових норм у моралі і солідарності. На думку вченого, жоден закон не діятиме, якщо не буде адаптований до панівної моралі. Як стверджував І. Кант, критерієм суспільного прогресу є рівень індивідуальної свободи у сукупності з розвитком моралі. Мораль, у той же час, покликана обмежувати свободу особистості, щоб не зазіхати на свободу інших людей. На думку

І. Валлерстайна, історичний вибір у всі історичні часи був моральним вибором.

Отже, історично склалося так, що морально-етичні обґрунтування закладають ціннісно-світоглядні рамки функціонування будь-якої держави та її відповідального служіння народу. Принцип моральності публічного управління відображає обов'язок держави виступати в ролі джерела і організатора морального порядку, захищати цивілізаційно-культурний код країни. Як стверджував Ч. Гарофало, державне управління – це принципово моральна діяльність. І як свідчать останні дослідження, найближчий час характеризуватиметься поширенням колективних ідентичностей, а також емоційно вольових сенсів соціальних спільностей. Адже з подальшим розвитком демократії аналіз і розробка політики потребують все більшої співучасті громадян, а установка патріотизму, що може виступити мотиватором такої співучасті, найбільш поширена у вигляді її символічного (сентиментального) типу (сентиментальний тип приблизно на 40% більш поширений у сучасних демократичних суспільствах, ніж конструктивний тип патріотизму) (Schatz, Staub, Lavine, 1999).

Про тип патріотизму, який більшою мірою пов'язується з мораллю, тому може бути визначений як оптимальна модель виходячи із дискусії вище, розмірковував С. Натансон. Вчений запропонував назвати його «помірним патріотизмом» (Nathanson, 2002). Зміст «помірного патріотизму» ілюструє намагання поєднати установки досягнення блага для своїх співвітчизників і ідеї турботи про все людство. С. Натансон відкидає космополітичний підхід А. Макінтайра (MacIntyre, 2002) і наголошує на важливості морального мислення у визначенні основних змістових компонентів патріотизму.

Отже, помірний патріотизм від інших типів патріотизму відрізняється наявністю обмеження, які мораль нав'язує досягненню індивідами індивідуальних та колективних цілей. Наприклад, патріот буде зобов'язаний боротися за свою країну, але лише з тієї причини, що війна є і залишається справедливою. У той же час прихильники крайнього патріотизму вважають, що вони зобов'язані боротися за свою країну будь-якими засобами і за будь-яких обставин. Звідси випли-

ває, що помірний патріотизм близький до поняття «громадянськість».

Патріотизм визначається як любов до своєї країни, отождоження з нею, особлива турбота про її благополуччя, а також про співвітчизників, що можна також охарактеризувати турботою про «суспільний (публічний) інтерес». Суспільний інтерес – це узагальнений варіант індивідуальних та групових інтересів, легітимізований у суспільній думці; публічний інтерес – це визнаний публічною владою суспільний інтерес, що користуються підтримкою держави. Визнання публічності інтересу здійснюється шляхом його правового забезпечення, наприклад, декларуванням у законах. Наприклад, публічні інтереси українського народу зафіксовано у Конституції України. Французькі теоретики наголошують на іншому значенні патріотизму як визнанні обов'язків один перед одним як громадян, що вимагає співпраці, спільної роботи, толерантності та безкорисливості. За такого підходу взагалі можна отождоженувати зміст понять «патріотизм» та «громадянськість». Однак ми не погоджуємося з його авторами, хоча визнаємо деяку змістовну синонімічність понять «громадянськість» і «помірний патріотизм». На нашу думку, у системі суміжних поставленої проблемі категорій, громадянськість і є більш змістовно близькою до поняття «державний патріотизм» як діяльнісний та відповідальний патріотизм. Центральним поняттям державного патріотизму є «державність», а не «держава», тому він виявляється в активних практичних діях індивіда для забезпечення публічного інтересу. Логіка така: «я люблю свій народ, міцна державність створює можливості для його єдності і буття, тому я допомогатиму державі в реалізації її функцій, піклуючись про публічний інтерес».

Поняттям «громадянськість» позначають певний морально-духовний стан людей, що передбачає відчуття власної свободи і, водночас, відповідальності, віри у суспільні цінності. На думку І. Ільїна, бути справжнім громадянином – це «відчувати нерозривну тотожність між інтересом держави та своїм власним інтересом. І тому визнавати своїм власним інтересом кожен духовно правильний інтерес своїх співгромадян». Громадянськість відображає прагнення та волю жити разом. Отже, громадянськість, як і патріо-

тизм, змістовно вміщують турботу про інтерес співгромадян. Основними їх складниками (що визначають змістовну схожість) є прийняття суспільної цілі, щира участь у житті власного народу та піклування про його розвиток.

В. Галстон та Е. Каллан підкреслюють важливість суспільної розумності в змісті громадянськості. Ця чеснота визначається як здатність слухати інших і формулювати власну позицію. Цей компонент громадянськості апелює до означеного вище інструментального типу патріотизму.

Ю. Хабермас у своїй роботі «Між фактами та нормами» стверджує, що нормативний зміст демократичного громадянства може визначатися без формування особистості в контексті «національної держави». Цей підхід дещо суперечить нашому прагненню поєднати «патріотизм» та «громадянськість» для їх взаємопосилення, але також має місце в науковому дискурсі (Habermas, 1996). Схожа позиція у теоретика Х. Старкі, який стверджує, що поняття «громадянськість» за своїм змістом завжди мало політичний і юридичний виміри. Хоча громадянськість певним чином пов'язане з національним концептом, це – автономна і незалежна теорія. У цьому контексті Х. Старкі зауважує, що у нових концепціях громадянськість існує і на наднаціональних рівнях (Starkey, 2010). На відміну від Х. Старкі, ірландська дослідниця М. Крейз стверджує, що хоча основою сучасного громадянства є орієнтація на громадянську відповідальність, саме культурні сили (ціннісне ставлення особистості до держави, країни та її громадян) імпліцитно скріплюють компоненти сучасного громадянства (Craith, 2004). Наша позиція збігається з поглядами дослідниці.

Потреба у розвиненій громадянськості зростає із зміцненням Української державності. Процеси децентралізації, самовдосконалення політики, нова якість демократії та нова соціальна реальність (потреба ефективно співпрацювати в спільнотах задля колективного блага) потребують нової моделі патріотизму для сучасної України. Жива культура вимагає створення нових цінностей, хоча всі вони повинні бути обговорені за критерієм поваги до людської гідності. Тому, наприклад, країни-лідери за показниками академічної успішності молоді перелаштовують освітні

системи на ціннісний підхід, усвідомлюючи все більшу запотребованість ціннісного опертя індивіда для мирного співіснування у складному світі. Важливою характеристикою світогляду людей, які повністю присвятили себе суспільній діяльності, є суспільне служіння, що пов'язане з почуттям обов'язку щодо інших. Довіра, віра в справедливість передбачає добровільне взяття на себе членами суспільства зобов'язань щодо здійснення суспільних функцій.

У західній традиції «громадянськість», як і «громадянство», позначаються одним терміном «citizenship». Однак, як визначено у Cambridge Dictionary, «citizenship» характеризує якості особи як члена суспільства, поведінка якої відповідає очікуванням інших людей, які проживають поруч. Наразі поняття «громадянськість» наповнюється різним змістом: від самопожертви на благо держави – до вільної та повноправної участі в громадському житті. Громадянськість передбачає, що кожен повинен долучитися до вирішення питань, які стосуються суспільного життя і діяти в ролі активного та відповідального громадянина, що поважає права інших, має розвинене почуття громадянської солідарності, сумлінно виконує громадянські обов'язки. Тому, на відміну від патріотизму, громадянськість, поряд з афективною прихильністю до певної країни, містить набір конкретних раціональних установок щодо активної участі індивіда в забезпеченні загального добробуту. Наприклад, повага до закону, що є складовою громадянськості, вимагає не сліпого підпорядкування вже прийнятим правилам і законам, а здатність брати участь у їх розробці.

Виходячи з означеної дискусії, поняття громадянського патріотизму можна вважати менш різнополярним, ніж сентиментальний та конструктивний типи патріотизму, але все ж змістовно ближчим до останнього. Опишемо його ознаки. Громадянський патріотизм – ідеальна модель для складного суспільства, що відображається у прихильності особи до інтересу країни (суспільного, публічного інтересу), активній позиції щодо його захисту та виконання громадянських обов'язків поряд з обґрунтованою (і афективною, і раціональною) позитивною оцінкою загально-країнових реалій гнучкого формату. Цей формат дає змогу враховувати пріоритетність країнового

інтересу, проте з можливістю у демократичний спосіб обміркувати позиції інших сторін.

У контексті змістової визначеності громадянський патріотизм може характеризуватися і як громадянська відповідальність за розвиток Батьківщини з активним утвердженням позитивного сьогодення, збереженням ціннісного змісту історії для майбутнього. Можливо, громадянський патріотизм міг би бути вищим ступенем розвитку патріотизму у країні розвиненої демократії, хоча, на нашу думку, більш обґрунтовано визначити цей феномен як окремих тип патріотизму. Поняття «патріотизм» більшою мірою стосується сфери психологічного, а громадянськість – культурного, свідомісного, поведінкового, більш раціонального. Громадянський патріотизм також більшою мірою пов'язаний з відповідальною установкою індивіда поважати норми суспільного договору та дотримуватися їх, так званого «Загальносуспільного кодексу правил», що, наприклад, може називатися «Конституція». Цей Кодекс передбачає опис погоджених або прийнятих індивідами вимог один до одного як членів єдиної спільноти, щоб злагоджено жити разом. Отже, чим більше громадян брали участь в ухваленні цього суспільного договору/кодексу правил (писаного/неписаного) або емоційно/раціонально погоджуються з ним та активні у його виконанні, тим більший ступінь забезпечення публічного інтересу і, звідси, рівень громадянського патріотизму населення країни.

Наділене певним духовним змістом визначення патріотизму як любові до Батьківщини також містить цінності, які держава створює і надає своєму громадянину, виконуючи свою обслуговувальну функцію. Індивід на базі створених державою умов формує та віддає суспільству свої людські цінності, реалізуючи вміння, здібності і талант, працюючи для суспільного блага. Громадянський патріотизм може стати чинником суспільно-політичного життя лише в разі його визнання і підтримки більшістю громадян країни. На думку вітчизняних вчених, у сучасній Україні громадянський патріотизм повинен бути невід'ємним складником культивування відповідальності за єдність країни, що виявляється у конкретних формах: територіальна цілісність, політична і соціальна стабільність, міжетнічна згода, міжконфесійне взаєморозуміння та формування

нової надетнічної спільноти українських громадян – єдиного українського народу (Івченко, 2017).

Усвідомлення беззаперечної цінності прав людини закладено в зміст громадянськості. Права людини базуються на основних цінностях: гідності, свободи, рівності, справедливості. Громадяни України не цілком розуміють природу і зміст прав людини, включаючи в це поняття своє розуміння, орієнтований на загальну оцінку поганого і хорошого, що стається в країні. Наприклад, за результатами соціологічного дослідження 2017 р. 54% українців ніколи не намагалися захищати свої права. Така ситуація значною мірою спричинена кризою довіри до органів влади та системи державного управління. Причому з числа тих, хто намагався захистити свої права, 65% громадян це не вдалося. Така ситуація негативно впливає не лише на загальний рівень «державного оптимізму», а й на якість громадянського патріотизму.

Аналіз результатів соціологічного дослідження стану культури громадянськості в Україні

На основі емпіричних даних проаналізуємо ширше деякі фактори контекстного фону, що створює передумови для поширення моделі громадянського патріотизму в Україні.

З 2013 р. в Україні діє швейцарсько-український проєкт DOCCU – Розвиток громадянських компетентностей в Україні, головною метою якого є підтримка сталого розвитку громадянського суспільства за допомогою поширення знань про освіту для демократичного громадянства та освіти з прав людини (ОДГ/ОПЛ) в Україні, зокрема, через систему післядипломної освіти вчителів і керівників шкіл.

У рамках проєкту було здійснено комплексне соціологічне дослідження стану культури громадянськості в Україні. Зокрема, у травні 2018 року проведено масове опитування учнів та вчителів шкіл з різних регіонів України. Усього було опитано 1233 учні та 1215 учителів. Проаналізуємо відповіді учнів, вчителів яких не проходили спеціальні тренінги з демократичного громадянства та прав людини на курсах підвищення кваліфікації (Семенець-Орлова, Михайлич, Борер, Ретцель, 2018).

Характеризуючи свою громадянську позицію, 47,4% учнів задекларували готовність стати на захист власних прав і прав інших людей у будь-яких ситуаціях, при цьому лише 9,6% висловили готовність відмовитися від деяких своїх свобод, якщо це допоможе іншим користуватися їхніми правами.

Значна частина учнів не знає, на які гілки поділяється державна влада в Україні. Так, правильну відповідь щодо законодавчої влади надали 88,6%, виконавчої – 68,7%, судової – 72,3%. При цьому 51,3% опитаних помилково відповіли, що це є конституційна гілка влади, 33,7% – правова, 27,5% – правоохоронна, 24,9% – фінансова, 21,2% – економічна, 15,3% – регулююча.

Так, 69,2% учнів знають, що права людини надаються від народження. При цьому майже кожен п'ятий (19,7%) вважає, що їх може надати лише демократична держава, а 10,8% – права набуваються за умови вступу держави до відповідних міжнародних організацій та ратифікації міжнародних договорів.

Лише 24,9% учнів розуміє, що відповідальними громадянами України вони стають із усвідомленням своїх прав та початком сумлінного виконання громадянських обов'язків. 10,6% помилково стверджують, що відповідальними громадянами стають з початком дорослої трудової активності і сплати податків із заробітної плати. А от 43,3% помилково вважають, що відповідальними громадянами їх зробить отримання паспорта громадянина України, а 15% – факт народження на території України.

Тепер здійснимо порівняльний аналіз відповідей учнів, вчителі яких не були і вчителі яких були охоплені спеціальними тренінгами на тему демократичного громадянства та прав людини за підтримки проекту DOCCU.

Насамперед зазначимо, що в усіх школах вчителі розповідають учням про демократію, права людини і дитини. У такому випадку відмінність між відповідями учнів, які не охоплені проектом (92,2%) та які охоплені проектом DOCCU (96,6%) не є суттєвою.

Усвідомлення громадянського обов'язку використовувати власний час для розвитку демократії в Україні характерне для менш ніж половини опитаних учнів – 46,3%. При цьому 35,9% вважають, що скоріше цими питаннями мають займатися

органи державної влади, а 16,8% взагалі чітко розмежовують виконання цього громадянського обов'язку і своє приватне життя. Серед учнів, вчителі яких були охоплені проектом DOCCU, вже 62,1% опитаних усвідомлюють громадянський обов'язок використовувати власний час з користю для розвитку демократії в Україні.

Аналогічною є картина і з усвідомленням важливості діяльності громадських організацій та об'єднань громадян для розвитку демократії в суспільстві. Якщо серед учнів загалом таке усвідомлення демонструють 54,4% опитаних, то серед учнів, вчителі яких були охоплені проектом DOCCU – 77,2%.

Результати дослідження засвідчили, що учні мають розмиті уявлення про свою громадянську ідентичність. Так, 49% вважають що український народ – це громадяни України усіх національностей. При цьому 20,5% вважають, що громадяни – це лише українці за національністю, а 22,3% – усі, хто дотримується українських національних звичаїв і традицій. Серед учнів, вчителі яких були охоплені проектом DOCCU, частка тих, хто вважає, що український народ – це громадяни України всіх національностей – 67,6%.

Якщо серед учнів загалом 60,9% усвідомлюють, що мають громадянський обов'язок перед Україною, то серед учнів, вчителі яких були охоплені проектом DOCCU, їх частка збільшується до 78,3%.

Відповідно зменшується кількість тих, хто не знає відповіді на це питання (3,8% проти 11,4%), а також помилково вважає, що громадянські обов'язки не є обов'язковими (3,1% проти 9,1%), або що громадянський обов'язок мають лише ті, кому виповнилося 18 років (14,9% проти 17,9%).

Значно кращим серед учнів, вчителі яких були охоплені проектом DOCCU, розуміється і їхнє право на освіту. Кількість тих, хто усвідомлює, що право на освіту передбачає відповідальне ставлення до здобуття загальної середньої освіти, оскільки це є обов'язком громадянина, удвічі перевищує відповідний показник по учнях загалом (50% проти 25,1%). Відповідно меншою є кількість тих, хто вважає, що його не повинні примушувати вчитися в школі, оскільки здобуття освіти є правом, а не обов'язком (16,6% проти 27,5%).

Висновки

У ході проведеного дослідження було з'ясовано, що найбільшим інтеграційним потенціалом для успішного завершення демократичного транзиту в Україні може бути наділена модель патріотизму, побудована на основі високого рівня громадянських компетентностей індивідів і названа моделлю «громадянського патріотизму».

Громадянський патріотизм потребує критичної кількості навчених конструктивній взаємодії у складному суспільстві патріотів, зорієнтованих на забезпечення публічного інтересу. Як засвідчили результати опитування (на прикладі учнів старших класів), в Україні наразі не достатньо високий рівень громадянських компетентностей дітей та молоді. Проте, за умови підтримки такої ж тенденції актуалізації питання громадянської освіти в громадському дискурсі, через 5–7 років модель громадянського патріотизму може стати дієвою моделлю патріотизму для більшості українців, що буде ефективною в нестабільному контексті суспільно-політичного розвитку та відіграє роль основного фактора успішного завершення демократичного транзиту в Україні.

Зміцнення Української державності особливо актуалізує потребу в розвиненій громадянськості, що окреслює формування нової моделі патріотизму для сучасної України. Громадянськість, як і патріотизм, передбачає турботу про інтерес співгромадян. Основним складником громадянськості є активна участь індивіда в життєдіяльності суспільства для суспільного блага («моя безпека і комфорт залежать від безпеки і комфорту всього мого народу»).

В основі сучасного громадянства лежить орієнтація на громадянську відповідальність. Проте саме ціннісне ставлення особистості до держави, країни та її громадян сприяє консолідації суспільства та зміцненню компонентів сучасного громадянства.

Для успіху в сучасному суспільстві індивіду не достатньо бути вузьким фахівцем у певній галузі. Розвинена демократія передбачає, що всі члени соціуму, незалежно від їхньої професійної повсякденної діяльності, мають володіти належними знаннями у сфері демократичного громадянства.

На сьогодні позитивним явищем є те, що Українська держава нормативно засвідчила потребу розвитку громадянських компетентностей (зафіксувала в законі). Однак в соціумі досі відсутні чіткі уявлення про змістовну складову цих компетентностей та їхнє значення. Як з'ясувалось, середовище (довкілля) освітніх закладів, де значною мірою формується громадянська свідомість, не в повній мірі виконує цю функцію. Загалом учні мають недостатньо глибокий рівень політичних знань, слабо зорієнтовані на громадську участь.

Впровадження громадянської освіти у шкільний процес характеризується аморфністю та еkleктичністю. Можна констатувати, що вчителі розповідають учням про їхні права, але ОПЛ здійснюється впроваджується значною мірою декларативно і цього далеко не достатньо. Можна констатувати, що вчителі розповідають учням про їхні права, але загалом у школах це відбувається значною мірою на декларативному рівні. Мало розповісти дитині, для чого існує держава або наскільки важливо щоденно поважати інтерес іншої людини. Дитина зрозуміє значення і величину цих ситуацій суспільного співжиття, якщо зануриться у вирішення проблеми на практиці, з використанням діяльнісного та ігрового підходу, поставив себе на місце кривдника і скривдженого, знайде паралелі у своєму власному досвіді. Втіленню проголошених слів у реальному житті сприяє підтримка розвитку громадянських компетентностей освітян, яка здійснюється міжнародними проектами в Україні. Навчені освітяни поширюють кращий зарубіжний досвід з розвитку демократичного громадянства через свою професійну діяльність на широкі маси дітей та молоді.

Громадянський патріотизм наділений потенціалом для сприяння сталому розвитку суспільства, національній єдності та розбудові місцевої та загальнокраїнової демократії в Україні. Успішність реалізації цього складного і довготривалого процесу безпосередньо залежить від консолідації зусиль свідомих і активних громадян, Української держави, прогресивної світової спільноти.

Громадянський патріотизм є необхідною передумовою сталого демократичного транзиту. Його актуальність значною мірою посилюється в умовах реформи децентралізації влади в Україні. Успішність процесу децентралізації безпосеред-

ньо залежить від активності громадянської позиції українців. Модель громадянського патріотизму передбачає вдосконалення у громадян критичного мислення, розвиток прагнення брати на себе ініціативу й відповідальність, вміння позбуватися стереотипів і міфів, мотивацію бути сумлінним у своїй професії для блага не тільки себе, а усіх членів суспільства. На сьогодні вміння громадян України досягати ухвалення суспільно важливих рішень консенсусним способом, досягати компромісу через конструктивно діяльну суспільно-політичну активність значно поступаються протестним видам активності. Це можна пояснити недостатнім рівнем знань членів суспільства про свої громадянські права та обов'язки. Поширення правового нігілізму та громадської департизації досить динамічне у незрілих демократіях, що визначає потребу подальшого розвитку громадянської освіти українців. Створення в Україні об'єднаних територіальних громад ще більше посилює потребу розвиненості у громадян навичок участі, обговорення та спільного прийняття рішень, діалогу з органами влади.

Реформа децентралізації є своєрідним тестом українського суспільства на належний рівень громадянськості, вміння самоорганізовуватись і на засадах суспільного консенсусу вирішувати місцеві проблеми. Успішність складання «іспиту на громадянськість на місцевому рівні» відкриє передумови для успішного поширення конструктивної громадянської активності вже в контексті макроролітики. Це стосується закріплення здобутків акцій громадянського протесту 2013–2014 рр. для досягнення стандартів Європи у сфері розвиненої демократії, і, відповідно – забезпечення високого рівня якості життя та безпеки для українських громадян.

Список літератури:

- Acton, L. (1972). *Nationality. Essays on Freedom and Power*. Gloucester: Peter Smith.
- Almond, G., Verba, S. (1989). *The civic culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: Sage Publications.
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.
- Craith, N.M. (2004). Culture and citizenship in Europe. Questions for anthropologists. *Social Anthropology*, 3, pp.289–300.
- Françoise, D. (2013). Les diversités du patriotisme contemporain. *Critique internationale*, 58(1), p. 9–17. DOI: 10.3917/criti.058.0009.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts And Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: MIT Press.
- Ivchenko, Yu. (2017). Hromadyans'kyu patriotyzm yak osnovanatsional'noyi yednosti (filosofs'ko-pravoviaspekty). *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 9, s. 223–226. [Івченко, Ю. (2017). Громадянський патріотизм як основа національної єдності (філософсько-правові аспекти). *Підприємництво, господарство і право*, 9, с. 223–226.]
- Kedourie, E. (1985). *Nationalism*. London: Hutchinson.
- Kelman, H.C. (1997). Nationalism, patriotism, and national identity: Social-psychological dimensions. In D. Bar-Tal & E. Staub (Eds.), *Patriotism In the Life of Individuals and Nations*, (pp. 165–189). Chicago: Nelson-Hall.
- MacIntyre, A. (2002). *Is Patriotism a Virtue? (The Lindley Lecture)*. Lawrence: University of Kansas.
- Nathanson, S. (2002). In Defense of Moderate Patriotism, *Ethics*, 99.
- Orwell, G. (1968). *Notes on Nationalism*. London: Secker & Warburg.
- Primoratz, I. (2017). "Patriotism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/patriotism>.
- Schatz, R.T., Staub, E., Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20(1), pp.151–174.
- Semenets'-Orlova, I., Mykhaylych, O., Borer, K., Rettseľ, M. (2018). *Rozvytok hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini: rezul'taty sotsiolohichnykh doslidzhen' (DOCCU)*. Kyiv: TOV «Osнова». [Семенець-Орлова, І., Михайлич, О., Борер, К., Ретцель, М. (2018). *Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень (DOCCU)*. Київ: ТОВ «Основа».]
- Starkey, H. (2010). Language Learning for Human Rights and Democratic Citizenship. In C. Ros i Solé & J. Fenouillet (Eds.), *Mobility and Localisation in Language Learning* Oxford: PeterLang.
- Taleb, N. (2018). *Antykrykhhkist'. Pro (ne)vrazlyve u real'nomu zhytti*. Kyiv: Nash format. [Талеб, Н. (2018). *Антикрихкість. Про (не)вразливе у реальному житті*. Київ: Наш формат.]